

ЕЗИКЪТ

КАТО ИНСТРУМЕНТ НА ДЪРЖАВЕН КОНТРОЛ. НОВГОВОР В „1984“ И НАДСАТ В „ПОРТОКАЛ С ЧАСОВНИКОВ МЕХАНИЗЪМ“ КАТО ОТРАЖЕНИЕ НА СЪВРЕМЕННИЯ ПОЛИТИЧЕСКИ ДИСКУРС

Калояна Райчева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (България)

LANGUAGE AS A TOOL FOR STATE CONTROL. NEWSPEAK IN 1984 AND NADSAT
IN A *CLOCKWORK ORANGE* AS REFLECTIONS OF CONTEMPORARY POLITICAL
DISCOURSE

Kaloyana Raycheva

Sofia University “St. Kliment Ohridski” (Bulgaria)

ORCID ID: 0009-0002-7039-5012

E-mail: kraycheva@uni-sofia.bg

Abstract: This study examines the totalitarian systems in the dystopian novels *1984* by George Orwell and *A Clockwork Orange* by Anthony Burgess. The primary question that the analysis sets out to answer is how the two fictional languages, Nadsat in *A Clockwork Orange* and Newspeak in *1984*, function as instruments of regulation within the context of a totalitarian state and as a means of isolating the individual from society. By investigating the linguistic characteristics of both languages, the philosophical and ethical aspects of psycholinguistics, and the social and political structures within the two novels, this research demonstrates how censorship and linguistic manipulation serve to distort human nature. The aim of the analysis is to shine a spotlight on the link between the themes of these dystopian novels and modern political strategies of manipulation, illustrating the ways in which human consciousness can be subordinated to language.

Keywords: Nadsat, Newspeak, Dystopia, Totalitarian Language, Psycholinguistics

Резюме: Текстът изследва двете тоталитарни системи, изградени в антиутопичните романи „1984“ на Джордж Оруел и „Портокал с часовников механизъм“ на Антъни Бърджес. Основният въпрос, на който анализът предлага отговор, е по какъв начин двата измислени езика – надсат в „Портокал с часовников механизъм“ и новговор в „1984“, представляват инструмент за регулация в контекста на тоталитарната държава и за изолиране на индивида от обществото. Като изучава лингвистичните характеристики на двата езика, философските и етичните аспекти на психолингвистиката, както и социалните и политическите строеве в двата романа, проучването доказва как цензурата и играта с езика служат за манипулация на човешката природа. Целта на анализа е да обвърже проблематиката в двата антиутопични романа със съвременните политически стратегии за манипулация и да покаже по какъв начин човешкото съзнание може да бъде подчинено на езика.

Ключови думи: надсат, новговор, антиутопия, тоталитарен език, психолингвистика

Езикът има централна роля във формирането на човешката идентичност, но това го превръща и в един от най-силните и ефикасни инструменти за манипулация и контрол над съзнанието. Именно заради това играе значителна роля в стратегиите за държавен контрол особено във формите на управление, които се характеризират със систематично потискане на правата и свободите на гражданите. Антиутопичният жанр възниква като израз на общественото разочарование и страха от световните политически практики за ограничаване на индивидуалната свобода и налагане на ред чрез насилие. Романите „1984“ на Джордж Оруел (Orwell 2023; Oruel 1989) и „Портокал с часовников механизъм“ на Антъни Бърджес (Burgess 1986; Bardzes 2022)¹, които ще се разглеждат в този текст, представляват именно предупреждение за пагубните последици от контрола над свободната воля чрез езика в името на политическия дискурс и затвърждаването на властта и от изолирането на определена социална подгрупа от реалността.

Оруел пише „1984“ в средата на XX век, повлиян от събитията в световен мащаб и възхода на тоталитарните режими на сталинизма и нацизма. Светът, който той изгражда, е като огледален образ на тоталитарната власт и следователно целта му е да предупреди читателите си за всяка идеология, чиито принципи стъпват на насилието и на ограничаването на личността. В „1984“ диктатурата на дискурса е основното оръжие на управляващата партия, с което се подчертава и утвърждава връзката между идентичността и езика. Антъни Бърджес, от друга страна, пише „Портокал с часовников механизъм“, повлиян от контекста на социалните размирици, бунтовете на младежта и

¹ Текстът се позовава приоритетно на английските издания на двата романа.

ЕЗИКЪТ КАТО ИНСТРУМЕНТ...

разклатените морални норми, които бележат британското общество през 60-те години на ХХ век². Това, което той цели да докаже със създаването на жаргонния език надсат, е, че езикът може да бъде форма на бунт на индивидуалността, но също така и проекция на агресията и ниския морал. По този начин двата романа разглеждат два аспекта на един и същи проблем и показват силата на езика върху психиката на личността – как чрез ограничаване или манипулиране на дискурса може да се контролира човешкото съзнание и съществуване и как дискурсът има властта да изолира индивида и да създава нова реалност за неговото съществуване.

И двата романа оставят незаличима следа в културната история. Джордж Оруел, въпреки че далеч не е първият, който пише в антиутопичния жанр, се възприема като баща на жанра, а „1984“ дава гласност на този тип литература и се утвърждава като негов символ. Още в първите месеци след издаването на книгата тя става една от най-купуваните и коментирани книги сред широката публика. Въпреки че критиците имат доста противоречиви мнения относно песимизма на романа и явната критика на писателя към тоталитаризма, читателите бързо се впечатляват от историята. Изрази като „Големият брат“, „престъпмисъл“, „двумисъл“ и „новговор“ навлизат в политическия, но и в обществения речник на тогавашната култура, като се използват и в наши дни.

„Портокал с часовников механизъм“ обаче не се радва на особена популярност години след публикуването си. Когато книгата излиза на пазара в началото на 60-те години, повечето читатели са отблъснати от насилствените и вулгарни описания, а критиците разглеждат романа не като литературно произведение, а по-скоро като „донякъде тромав експеримент с научна фантастика“ (s.a. 1962: 16). Произведението на Бърджес дори бива забравено до 1971 година, когато известният режисьор Стенли Кубрик решава да направи филм по книгата³. Благодарение на неговата екранизация вниманието на публиката е насочено отново към романа и този път отзвукът е силно позитивен, като продажбите и преиздаванията на книгата се увеличават. По този начин книгата и филмовата ѝ адаптация се утвърждават поотделно като един от най-значимите културни феномени на съвременността.

В двата антиутопични свята на Оруел и Бърджес езикът не е просто средство за комуникация и огледало на реалността, а се превръща в инструмент за изграждане на нова реалност. С този текст се цели да бъдат проследени социалната и психологическата

² Първото издание е от 1962 г. (вж. Burgess 1962).

³ „A Clockwork Orange“, dir. Stanley Kubrick, излязъл по екраните в САЩ и Обединеното кралство в края на 1971 г. и началото на 1972 г. от Warner Brothers Studio.

роля на езика – като начин за манипулация над човешкото съзнание и като израз на индивидуалния бунт. В помощ са привлечени идеите на лингвистите Едуард Сапир и Бенджамин Ли Уорф, философа Мишел Фуко и психоаналитиците Зигмунд Фройд и Карл Юнг.

Държавна система и език в „1984“ на Джордж Оруел

В света на Оруел държавата (Океания), в която живее главният персонаж Уинстън Смит, е под тоталитарната власт на партията, наречена АНГСОЦ, и нейния лидер – Големия брат (Orwell 2023: 2). Жителите са постоянно наблюдавани, емоциите и поведението са строго контролирани, а всяко отклонение от наложения ред се нарича „престъпмисъл“ и се наказва с мъчения или смърт (Orwell 2023: 19). Държавата насърчава гражданите да се следят един друг и да се предават взаимно на Полицията на мисълта – държавна организация, която дебне и наказва за грешни мисли. Оттам следва масова дехуманизация на населението – човешките отношения са прекършени от съмнения и страх, защото колегите, приятелството и дори семейството са потенциални предатели или врагове. По този начин държавата си осигурява надмощие, като разединява и отслабва обществото. Хората са ограничени не само да действат срещу държавата, но и да говорят и да мислят свободно. Те не просто се страхуват да се съпротивляват, тях ги е страх дори да си помислят за бунт (Orwell 2023: 207). Премахването на свободното мислене се осъществява чрез налагане на измисления език новговор. Това е стерилна езикова система, в която всяка конотация, обвързана с идеята за свобода или бунт, бива премахната и заменена единствено с буквалното и неутрално значение на думите.⁴ По този начин мислите, които представляват отклонения от правилата на партията, се превръщат в немислими. Например думата „свободен“ остава в речниковия запас на езика единствено в контексти като „свободно място“, „свободен час“, а значението му като „политически независим“ е премахнато от употреба. Аналогично, думата „равен“ не може да се използва със смисъла си на „социално равен“, а само като „равна повърхност“. Думите са разпределени в три речника: „речник А“ за думи от ежедневието, „речник Б“ за политически думи, съставен от измислени думи и абривиатури, и „речник В“ за технически думи. В трите речника е оставена само определена част от лексиката на езика, като цензурирането и редуцирането ѝ

⁴ Подробно обяснение на правилата и смисъла на езика е извадено от автора в отделно приложение след края на книгата.

ЕЗИКЪТ КАТО ИНСТРУМЕНТ...

продължават, а целта им е да се стигне до възможно най-неутрален минимум. Синоними не съществуват, прилагателните имена са сведени до минимум, наречията не разкриват нито позитивен, нито отрицателен нюанс. По този начин партията успява да контролира ума, тъй като мисълта за съпротива не може дори да се роди в съзнанието на хората. Този феномен на опростяване на езика е обяснен от самия Оруел като резултат от политически и икономически причини – това действие спира развитието на свободното политическо възприятие (Orwell 1946: 253).

За да изгради диктаторския режим в света на „1984“, Оруел ползва като първообраз живота в Съветския съюз и в нацистка Германия. Освен че Големият брат е препратка към култа към личността на Сталин, някои от основните лозунги на партията в книгата са точни цитати от постери, използвани от Комунистическата партия в Русия, като например всеизвестният цитат от края на книгата „ $2+2=5$ “, който е извадка от реалния призив за изпълнение на втората петилетка за четири години вместо за пет, измислен от Яков Гуминер (Tzouliadis 2008 : 48-49). Друг пример е внезапното преминаване на Океания от съюзник на Изтазия срещу Евразия в съюзник на Евразия срещу Изтазия, с което се прави алюзия към отношенията на Русия и Германия по времето на Втората световна война.

Един от основните начини на Големия брат и на АНГСОЦ да контролират обществото е поддържането на една безкрайна война (Orwell 2023: 188). Това е тактика, взета от практиките на нацистка Германия, която поддържа икономиката на държавата си и контрола над народа чрез постоянно въоръжаване и внушаване, че нацията е под постоянна опасност от вражеските сили, които я обсаждат (Dichev 1989: 6). По същия начин лозунгът „Войната е мир“ в „1984“ (Orwell 2023: 4 etc.) служи за оправдание на бедния живот и нищетата в името на по-голямото благо – военното превъзходство над враговете. Самият новговор също препраща към тоталитарните форми на управление, като е повлиян от така наречения „дървен език“ на Третия Райх и комунистическата партия. Това е измислен пропаганден език, създаден да промива несъзнателно мозъка на обществото. Също като новговор той се характеризира със създаването на неологизми, употребата на определени суфикси, абривиатури и хиперболи (Klemperer 2013: 22, 36).

Държавна система и език в „Портокал с часовников механизъм“ на Антъни Бърджес

Дистопичният свят на Бърджес е различен от този на Оруел – той представя едно близко бъдеще, в което младото общество е изгубило моралните си принципи, насилието

царува, младежите се бунтуват срещу държавата по пътя на разрушението, а властта се опитва да наложи контрол чрез насилие. В началото на романа е разкрита криза, пред която е изправена властта в романа – тийнейджърски банди вилнеят из улиците, затворите са пренаселени, полицията е корумпирана и действа чрез насилие (Burgess 1986: 67). Обществената ситуация в романа е реакция на тази в Англия през ранните години на шейсетте. Бърджес пренася сюжета на книгата си в неопределено, но близко бъдеще. Тогава в английското общество се заражда идеята, че вместо да се обръща внимание на образованието, младежите трябва да бъдат арестувани и държани в затворите за възрастни, като така ще бъде по-практично и по-лесно да бъдат подложени на психологическо и медикаментозно лечение, за да бъдат излекувани от злото в тях (Meteva-Rousseva 2019: 364). Романът на Бърджес е неговата реакция срещу тази идея – в „Портокал с часовников механизъм“ правителството решава да лекува разпада на младите чрез метода „Лудовико“ – бихейвиористична агресивна терапия, която превръща насилието във физическа болка за извършителя (Burgess 1986: 113). Държавата не се стреми истински да превъзпита човека и да го превърне в „добър“ гражданин, ами се опитва да го „препрограмира“, като го лиши от способността да осъществява злото, което иска да извърши (Rabinovitz 1979: 46). Оттук идва и метафоричното значение на заглавието на романа – главният персонаж, Алекс, жертва на тази терапия, остава живо същество, което обаче следва сякво зададена програма на поведение като машина (Burgess 1986: 289). В крайна сметка за властта той не представлява нищо повече от експеримент и най-накрая от инструмент за повишаване на електората като се превръща в пионка в политическите игри.

Именно в този контекст се заражда и жаргонният език надсат, който самият Бърджес определя като „лингвистично приключение“ (Meteva-Rousseva 2019: 360). Чрез уменията си на един от най-добрите лингвисти на XX век той успява да създаде език, плод на смесицата от руски думи, кокни диалект, английски сленг, вдетинен говор и дори Шекспиров староанглийски. Името на езика произлиза от руската наставка за числителните имена между 11 и 19 (-надцать), с което се обособява възрастовата група на бандата, която го използва. Надсат обединява героите в една субкултурна идентичност, която е изолирана от реалността на останалото общество. По този начин те успяват да се абстрахират от поведенческите норми и да превърнат жестокостта и вулгарността в удоволствие и форма на естетика и забавление (Sumner 2012: 50). Например за главния персонаж Алекс, лидер на хулиганската младежка банда и разказвач на историята, насилието е красиво, жестокостта е поетична, а съвестта и

ЕЗИКЪТ КАТО ИНСТРУМЕНТ...

съчувствието са непонятни. Младите успяват да създадат, благодарение на жаргона си, бариера между себе си и възрастните, между своята реалност, своите правила и реда и монотонността на възрастния живот, установени от държавата.

За разлика от новговор, който можем много лесно да обвържем с пропагандните езици на тоталитарните режими през XX век, надсат може да бъде свързан по-скоро със съвременните дигитални социолекти – жаргон на социалните мрежи, мийм културата, политическите евфемизми. Подобно на надсат при Алекс, те нормализират определен тип поведение и дехуманизират социалния езиков код, като обръщат етичните норми и обвързват вулгарното и бруталното с хубавото и забавното.

Въпреки че Антъни Бърджес и Джордж Оруел изграждат два доста различни свята, двамата стъпват на една и съща основна идея – превръщането на езиковия код в механизъм за контрол над идентичността. Ако при Оруел езикът е оръжие на държавата, ограничава индивидуалността и засилва колективното съзнание на подчинените (Courtine and Willet 1986: 69-70), то при Бърджес той е форма на бунт срещу колективното, който впоследствие обаче се превръща в инструмент за дехуманизация (Sans de Andres and Burckett 2021: 11). По този начин „1984“ и „Портокал с часовников механизъм“ разглеждат дискурса в две противоположни посоки, които въпреки това водят езика до една и съща финална форма – механизъм на репресия вместо проявление на свободната мисъл.

Ако основна цел на словото е да изразява мисълта, то трябва да се разгледа до каква степен тази мисъл е зависима от него. През вековете различни философи и лингвисти са опитвали да обвържат езика със свободата и идентичността на индивида. В контекста на политическите конфликти и технологиите за контрол на XX век се зараждат нови идеи по темата. Най-значителни са хипотезата за лингвистичната относителност на лингвистите Сапир и Уорф и идеята за упражняването на власт чрез дискурса на философа Мишел Фуко, които разглеждат една и съща проблематика, а именно ограничаването на съзнанието и поведението чрез манипулация на езика. Двата подхода на теорията, когнитивният и философският, могат да послужат за анализ и обяснение на езиковите системи в „1984“ на Джордж Оруел и „Портокал с часовников механизъм“ на Антъни Бърджес, показани като инструмент за моделиране на разсъдъка и възприятията за света.

Теорията за лингвистичната относителност при новговор и надсат

Още през XIX век започва да се изследва идеята за така наречения вътрешен език, който оказва влияние върху мислите на хората и самата им способност да разсъждават. Първият, който пише за „вътрешна форма на езика“ е Вилхелм фон Хумболт във въведението на големия си лингвистичен труд върху протояванския език, публикувано след смъртта му (Humboldt 1999: 81–88). От тази негова идея се ражда един век по-късно теорията за лингвистичната относителност, по-позната като хипотезата на Сапир-Уорф. Тя е формулирана през 1929 г. от Едуард Сапир (Sapir 1929: 207–214) и доразвита от ученика му Бенджамин Ли Уорф петнадесет години по-късно в изследването му на северноамериканския език хопи (Whorf 1944: 197–215). Теорията за лингвистичната относителност гласи, че езикът, който говорим, не просто описва света, а активно го „проектира“ в съзнанието ни. При модела „отгоре-надолу“ (държава-личност), илюстриран чрез новговора, властта налага езикови ограничения, за да стесни мисловния хоризонт на индивида и да направи бунта логически невъзможен. Обратно, при модела „отдолу-нагоре“ (личност-социална група), типичен за надсат, индивидите създават свой специфичен код, който изгражда споделена идентичност и алтернативна реалност, невидима за външния свят. Така езикът се превръща или в затвор за мисълта, наложен от системните структури, или в инструмент за групово самоопределение, произтичащ от личния опит. По този начин той се превръща в когнитивна рамка, която оформя реалността и структурира моралните норми и политическите представи на хората. Както Виктор Клемперер стъпва на тази идея, за да анализира пропагандния език на Третия райх в книгата си „Езикът на Третия райх: бележник на филолога“ (Klemperer 2013), така и чрез анализ на новговор и надсат в двата антиутопични романа може да се докаже по какъв начин една езикова система се използва за манипулация и изменяне на човешкото съзнание и поведение .

В „1984“ на Джордж Оруел лингвистичната относителност се превръща в инструмент на тоталитарната власт. Разглеждаме изкуствения език новговор като пример за лингвистична относителност отгоре-надолу, тоест езиковата система е образувана по образец на нуждите на обществото и се спуска от държавата, за да се насади в съзнанието на населението и да манипулира не само поведението му, но и начина му на разсъждаване. Това е възможно, тъй като, както смята Сапир, хората са до голяма степен зависими от конкретния език, който се е превърнал в средство за изразяване на тяхното общество (Sapir 1929: 209). Както бе споменато по-горе, новговор има за цел да ограничи мисленето, като редуцира до минимум лексиката на езика и премахне всяко понятие,

ЕЗИКЪТ КАТО ИНСТРУМЕНТ...

което представлява концепция за свобода, бунт, независимост или индивидуалност. Следователно жителите на Океания постепенно губят способността да се определят или дори да се мислят за „свободни“ жители или личности. Както един от персонажите на книгата, Сайм, обобщава в разговор с главния герой: „Не разбираш ли, че главната цел на новговор е да ограничи мисълта? Накрая ще направим престъпмисълта практически невъзможна, защото няма да има думи, с които да се изрази“ (Oruel 1989: 63). По този начин тоталитарното правителство упражнява власт върху населението по психолингвистичен път, не толкова явен, колкото насилието, лозунгите и цензурата, но много по-ефикасен. Контролът над езика се превръща в контрол над съзнанието и в политическо оръжие, а тоталитарната власт затвърждава влиянието си.

При Бърджес обаче се проявява другата страна на хипотезата – езикът се разглежда като културен и психолингвистичен феномен, който може впоследствие да се използва с политически цели. Надсат, езикът, на който говорят четиримата млади персонажи в света на Бърджес, всъщност е израз на лингвистичната относителност отдолу-нагоре, тъй като, по определението на Уорф (Whorf: 207–210), представлява бунт на определена субкултура срещу реалността. Надсат е плод на желанието на Алекс и неговата група от хулигани да се откъснат от обществото, да се изолират от възрастните и да си изградят изцяло нова ценностна система, основана на култ към насилието и жестокостта. Например основната заговора на Алекс дума „horrorshow“ представлява игра на думи между руската дума „хорошо“, която се превежда с „хубаво“, „добре“, и словосъчетанието на английски „horror show“ (Meteva-Rousseva 2019: 386). Тоест езикът в „Портокал с часовников механизъм“ отново не представлява само средство за комуникация, а оформя възгледа на Алекс за реалността. Така надсат представлява форма на лингвистична самоизмама, която откъсва младите от чувство за вина и отговорност. Жаргонът описва насилието с красиви и забавни фрази – етичната тежест на престъплението е изместена от естетическото удоволствие. По този начин надсат не само потиска моралното съзнание на персонажите, но формира изцяло нова етична система, по която да живеят. Въпреки че политическият аспект в „Портокал с часовников механизъм“ е по-фино засегнат, той далеч не е липсващ. Надсат се явява контракултурен бунт на младите, но в същото време ги изолира и ограничава политическия им потенциал. Съпротивата на Алек и неговите другари не е нищо повече от вербален протест, който свежда съществуването им до жалки прояви на насилие и хулиганство и ограничава разсъжденията им до минималния контекст на тяхното ежедневие. Те са твърде изолирани от общия начин на мислене, от „нормалното“, от по-големите проблеми на

обществото. Това ги превръща в изключително лесно манипулируема част от населението и ги лишава от реална представа за добро и зло, за нормално, от реален личен избор. Това се вижда във втората част на романа, когато държавата чрез метода „Лудовико“ успява насилствено да подчини Алекс на своя морален кодекс. Индивидуалността, която се е изградила чрез езика надсат, се разкрива като трагична илюзия, която вместо да му даде независимост, го обезсилва и лишава от реална автономия, като го превръща го в безпомощна мишена на предишните му жертви (Sumner 2012: 61).

Джордж Оруел и Антъни Бърджес се уповават на теорията на лингвистичната относителност, според която, както твърди философът Ницше, езикът не описва света, а го създава чрез метафори, които с времето са се утвърдили като истини (Nietzsche 1979: 84). В дискурса на XX век контролът над езика е всъщност политическа и културна власт над човека. Въпреки че в „1984“ лингвистичната относителност е наложена отгоре, а в „Портокал с часовников механизъм“ – отдолу, и двата езика, новговор и надсат, определят съзнанието и поведението. И двамата автори разглеждат езиковата структура като границата със свободата на личността, като при Оруел властта контролира езика, за да ограничи мисълта на индивида, а при Бърджес индивидът става сам пленник на реалността, която е създадена от собствения му езиков бунт.

Новговор като политически дискурс и надсат като контрадискурс

Ако чрез хипотезата на Сапир и Уорф се обяснява по какъв начин дискурсът може да контролира мисълта, то чрез идеите на френския философ Мишел Фуко темата може да се разгърне в по-социален контекст, а именно как дискурсът оформя обществото. Според Фуко езикът не е само знание, а и източник на власт, който определя истините и нормите и създава субекти, които му се подчиняват сляпо (Foucault 1971: 10–12).

За Фуко дискурсът представлява инструмент за регулиране на истината, за ограничаване на знанието и създаване на социалния ред. За него истината не е общовалиден факт, а се контролира от историческите политически дискурси, които диктуват кое знание да се приеме за истинно. Фуко твърди, че да се осъществи контрол върху дискурса означава да се контролира и самото знание (Foucault 1969: 66-67), от което няколко години по-късно извежда, че властта вече не управлява обществото чрез насилие, а чрез диктатура на езика (Foucault 1975: 32). Въпреки че в книгата си „История на сексуалността“, том I: „Волята за знание“ Фуко (Foucault 1976) разглежда проблема за истината в контекста на наложения сексуален дискурс, принципът е сходен с това,

ЕЗИКЪТ КАТО ИНСТРУМЕНТ...

което АНГСОЦ се опитва да направи, създавайки новговор и налагайки го върху обществото. Философът твърди, че властта създава целенасочени дискурси за сексуалността, чрез които успява да разграничи „нормалното“ от „перверзното“ според свои собствени принципи (Foucault 1976: 46-47). Дискурсът навлиза в подсъзнанието и освен че изгражда моралните представи, така че да са в унисон с максимите на управлението, оформя и „лъжлива истина за себе си“, която контролира не само поведението на субекта, а и собственото му възприятие за себе си (Foucault 1976: 78–81). По същия начин новговор, създаден изцяло по нормите на партията, успява да промие съзнанието на хората в Океания до такава степен, че те са готови да предадат и жертват собствените си близки, ако ги заподозрат в нещо, което е срещу законите на държавата (Orwell 2023: 24).

В цикъла си от лекции „Обществото трябва да бъде защитавано“, изнесен в Колеж дьо Франс (1974-75), Мишел Фуко разработва идеята си за „режимите на истината“, които представляват системите на управление в историята, диктуващи кое знание да се счита за истина и кое да бъде наложено като грешно, а понякога дори престъпно. Целият процес се състои от три основни етапа – археологическият етап, при който властта започва да определя своите истини и принципи (Foucault 1969: 66-67), дисциплинарният етап, при който започва да контролира поведението и мисленето на обществото (Foucault 2012a) и накрая биополитическият етап, който произвежда новата идентичност на индивида (Foucault 2012c). Тази диктатура на езика обаче е изцяло зависима от упражняващите властта и следователно тя е постоянно изменчива единица, чиято цел е да обслужва политическата динамика.

Тази идея на Фуко се вижда изключително ясно в „1984“ – Океания постоянно мени съюзниците и враговете си във войната, която води, но в момента, в който Партията смени лозунгите, речите и телевизионните новини, всички жители забравят срещу кого са воювали досега:

...само преди четири години Океания воюваше с Изтазия и беше в съюз с Евразия. Но той знаеше това тайно, само защото контролът над съзнанието му не бе пълен. Официално никога не бе имало смяна на съюзника. Океания беше във война с Евразия: следователно Океания винаги е била във война с Евразия. (Oruel 1989: 46-47)

По същия начин политическият дискурс изменя представите на обществото за общовалидните хуманни ценности, което ясно се вижда от трите лозунга на Партията: „Войната е мир. Свободата е робство. Невежеството е сила“ (Oruel 1989: 22).

Фуко разглежда езика и от друг аспект, а именно индивидуалния дискурс като форма на бунт. Според фукоянската терминология в „Портокал с часовников механизъм“ надсат се явява контрадискурс или антиезик – езикова система, която се създава от определена в обществото група, за да оспорва наложените „истини“ от властта (Foucault 1976: 132–135). Фуко твърди, че там, където има власт, винаги ще има и съпротива, като езикът е един от основните методи да се осъществи бунтът (Foucault 1976: 125–126). Целта на контрадискурса не се ограничава в това да оспори истините на властта, той се стреми и да създаде напълно нова реалност, да предложи алтернатива и други истини, които обществото да следва. Според Фуко в това се състои динамиката на политическите дискурси – налага се дискурсът на властта, от което се ражда съпротивата, а тя впоследствие изгражда нова система от възприятия, които обществото приема и превръща в нова диктатура на езика; този цикъл е безкраен. Виждаме същото при Алекс и останалите младежи в „Портокал с часовников механизъм“, тъй като надсат не само диктува поведението им, а определя и цялостното им възприятие на реалността. По този начин героите на романа се намират в една нова реалност, създадена от тях самите, а бунтът им е илюзорен. Още в началото на романа езикът на главния персонаж, който разказва историята, е въведен като неразбираем за читателя, за да се засили идеята за изолирането на субкултурата, от която той е част: „покетите ни бяха пълни с денги, та нямаше нужда да крадваме още кеш, като фраснем някой дедик в тъмното и докато погледнем как плува в блъд, да броим плячката и да делим на четири“ (Bardzhes 2022: 17). Освен дистанцията между Алекс и читателя, която постепенно се стопява, редовно в романа се забелязва и тази между него и останалите персонажи, които не са част от хулиганската субкултура, и тогава се получава проблем в кода на комуникационната ситуация: „Той не разбираше нищо от надсат-език и му обясних“ (Bardzhes 2022: 120). Езикът не служи просто за комуникация, а и за отделяне от доминиращия дискурс и критика на обществения начин на живот. Фуко проследява развитието на класовата борба като дискурс, като в началото е ставало дума не за нации, а за низвергнатите социални класи, които се противопоставят на монархическата абсолютна власт; по-късно властта усвоява дискурса на класовата борба и го трансформира по такъв начин, че да го използва за настройване на нацията срещу външните и вътрешните врагове на държавата (идеология на така наречената биополитическа държава) (Foucault 2012b).

Държавата в „Портокал с часовников механизъм“ като проекция на биовластта

Биовластта представлява държава, която вече упражнява контрол не само чрез наказания и мъчения, а и чрез абсолютен контрол над живота на личността. Тя разграничава „нормалните“ от „покварените“ форми на живот и се опитва да унищожи вторите, като управлява телата, езика, поведението и мислите им. Криейки се зад маската на държава, която се грижи за своето население, биополитическата власт премахва свободата и волята на онези, които е категоризирала като недостойни (Foucault 1976: 180). Втората и третата част на романа на Бърджес представят нагледно теорията на Фуко за биовластта чрез метода „Лудовико“, който оприличаваме на дисциплинарите институции, за които говори философът в своята книга „Надзор и наказание“ (Foucault 1975: 211–213). Методът цели да излекува, поправи и нормализира Алекс спрямо нормите на държавата. Оттам насетне, въпреки че държавата поема пълен контрол над тялото на Алекс, той продължава да разсъждава на надсат, но това няма значение – дискурсът на съпротивата се обезсилва и даже се превръща в оръжие срещу самия индивид. Бърджес показва по много буквален, но доста ефектен начин идеята, че всеки дискурс може да бъде трансформиран в оръжие на властта. Алекс продължава да мисли в рамката, създадена от културата на надсат, но властта вече се е превърнала в соматична, тоест контролира физиологията му, и заради това Алекс е обречен винаги, когато не мисли или действа според тази рамка, да усеща болки и гадене. По този начин властта постига абсолютен контрол над съзнанието и съществуването, а героят е „излекуван“ и превърнат от свободна личност в автоматизиран обект или иначе казано, в „портокал с часовников механизъм“.

В контекста на фукоянската теория Уинстън и Алекс са обекти на властта, а съпротивата и на двамата им се проваля – при първия, защото не може да избегне налагането на доминиращия дискурс, а при втория, защото позволява собственият му дискурс на съпротива да ограничава реалността му. И в двата свята езикът е онова, което спасява и погубва, и така двата романа са белязани от теорията на Фуко за модерната държава – власт, която не просто заповядва, а до такава степен ни променя, че действа чрез нас самите. Тази идея води и до основната цел на този текст, а именно да се покаже ролята на езика във фикционалните антиутопични режими на управление като предупреждение за съвременните политически практики на власт и контрол.

Държавния контрол в „1984“ като проекция на Свръх-Аз

Всичко, описано до момента като система на управление и стратегии за манипулиране на обществото в Океания, има дълбок ефект на психологическо ниво върху главния персонаж Уинстън Смит. Държавата в контекста на „1984“ не е просто съвкупност от институции, а изкуствено създаден апарат за потискане и абсолютен контрол върху психиката на населението. В този контекст може да бъде направена аналогия между АНГСОЦ и Големия брат, от една страна, и идеите на Зигмунд Фройд за Свръх-Аза, Аза и То, от друга, като механизъм за контрол и цензура (Freud 1927: 49). В тази посока на разсъждение езикът на партията действа като механизъм за потискане на забранените желания на Уинстън (гняв, любопитство, любов, интимност), следователно Уинстън се явява проекция на Аз-а, вътрешните му импулси и „престъпмисли“ са прояви на колективното То, а новговор е възплъщение на цензурата. Според теориите на Фройд Свръх-Азът, в случая Големия брат, играе ролята на контролиращ, той поставя модела за „идеал на Аза“, тоест онова, към което Азът трябва да се стреми (Freud 1933: 63-64). Това в контекста на „1984“ е идеалният партиец, който си служи само с новговор, сляпо обича Големия брат, не задава въпроси и не се колебае относно принципите на партията. Именно тук е и ролята на езика – новговор е онова, което потиска импулсите на Уинстън, тъй като ограничава способността му да ги осмисли напълно, но тъй като контролът над езика му още не е изцяло осъществен, се получава вътрешен конфликт между Аза, То и Свръх-Аза. Всъщност целта е чрез новговор цензурата от външен източник (полицията на мисълта) да стане вътрешна, което ще доведе до победа на Свръх-Аза над Аза. Според Фройд Азът е обречен да служи едновременно на То, Свръх-Аза и Реалността, от което се зараждат защитните механизми, които му помагат да оцелее в такава небалансирана среда (Freud 1927: 82-83). За Уинстън защитният механизъм е решението да пише дневник, което взема в началото на романа (Oruel 1989: 24). От друга страна, бунтовническите му прояви (връзката с Джулия) (Oruel 1989: 123) са всъщност тласъци на потиснатото му То. В края на романа в сцената с мъченията в Стая 101 се вижда окончателната победа на Свръх-Аза над Аза. След поредица от мъчения Уинстън не умее повече да изпълнява функцията си на медиатор и да пази онези, за които го е грижа. След предателството, което извършва – „Направете го на Джулия! Направете го на Джулия! Не на мен! На Джулия!“ (Oruel 1989: 271), неговата личност, за да оцелее по някакъв начин, престава да се съпротивлява на Свръх-Аза и го приема като част от себе си; това е механизъм, наречен от Ана Фройд „идентификация с агресора“ (Freud 1966: 109–122). В края на романа, когато Уинстън

ЕЗИКЪТ КАТО ИНСТРУМЕНТ...

вече „обичаше Големия брат“ (Oruel 1989: 280), Азът е изцяло сразен от Сврѣх-Аза, а импулсите на То не представляват заплаха, тъй като или са изцяло премахнати, или са преобразувани, за да са в помощ на целите на партията.

Алекс от „Портокал с часовников механизъм“ като въплъщение на архетипа на Сянката

Ако следваме психоаналитичните принципи, то Алекс може да се тълкува като въплъщение на юнгианската идея за Сянката. Сянката е концепция от аналитичната психология на Юнг, която представлява „тъмната страна“ на личността и всички негативни качества и слабости, които Азът е изтласкал и не приема за свои (Jung 1959a: 8–11). Той въплъщава всички агресивни и сексуални импулси, които нормалният човек се опитва да потиска. Надсат е начинът Алекс да проявява същността си на Сянка, без да бъде ограничен от социалната рамка. Нравствеността на Алекс е всичко онова, което обществото се опитва да отрече, че е част от него, да заличи, да подчини. Въпреки това не можем да класифицираме Алекс като характерен злодей в историята, тъй като в него има черти и на красотата – любовта му към класическата музика, вдъхновението, което изпитва от нея. Той е Сянка, която е пълна с енергия, живот, талант – в теориите на Юнг тази страна на Сянката се нарича „златна“⁵, а психологът твърди, че тя е неделима част от индивидуалността (Jung 1959a: 8–11). Според Юнг това, което е нужно за създаването на една цялостна личност, е Сянката да бъде приета, интегрирана, да се намери баланс между Сянката и Персоната⁶ (Jung 1959b: 20-21). Обществото и властите в романа обаче предпочитат лесния вариант – да премахнат Сянката насилствено, да превърнат Алекс в далечно подобие на човешко същество. Решение, което според Юнг е пагубно за психиката на индивида.

След като е подложен на метода „Лудовико“, Алекс е насилствено превърнат в своята противоположност, а собственият му език вече не отговаря на съществуването му; именно заради това употребата на надсат намалява в последната част на романа. Той вече не може да съществува като Сянка в обществото, защото собственото му съществуване му причинява болка:

⁵ Златна сянка – концепция от аналитичната психология на Юнг, която представлява скритият талант и скритите възможности на личността, които са потиснати поради липса на самочувствие или страх.

⁶ Персона – концепция от аналитичната психология на Юнг, която представлява социалната маска, която индивидът съзнателно изгражда, за да се представи пред обществото.

Но, о, май брадърс, шом ръката ми посегне към рейзера в моя инсайд карман, удивих с глазите на имаджинейшъна си как етог нахален человек вие за милост, а от рота му рочи ред блъд и от тази ред хот картина в мен се надигнаха гаденето, жаждата и болките и понях, че трябва да чейнджна отношението си към етог гаден человек вери вери куик“ (Bardzhes 2022: 134).

Сянката не изчезва по желание на Аза, а е насилствено моделирана и потисната според социалните норми на властта, която, както при Оруел, представлява външен механизъм, който изпълнява ролята на Свръх-Аза.

Ако при Уинстън Свръх-Азът успява да победи изцяло Аза, то при Алекс наблюдаваме обратното, тъй като в крайна сметка след прилагането на метода „Лудовико“ поведението му на Сянка се завръща. В последната двадесет и първа глава в книгата⁷ обаче Алекс, без да е принуден от външна сила, стига до извода, че насилието вече не му носи удовлетворение в живота, започва да мисли за семейство, за деца: „Ето нещо, с което да започна, както се стартира нова глава от книга. Това ще се прави сега, братя мои, като приближавам вече края на тази история. (...) Литъл Алекс вече порасна, о, да“ (Bardzhes 2022: 199). В това се състои и идеята на Юнг за преодоляване на Сянката – Алекс не унищожава „тъмната си страна“, а я приема, опитомява я, разбира, че я е надраснал. Числото „двадесет и едно“ на главата е символично, тъй като през шейсетте години в Англия пълнолетие се достига на двадесет и една годишна възраст – още един начин Бърджес да бележи съзряването на Алекс и личната му победа над себе си и над държавния контрол.

Представеният сравнителен анализ предлага интерпретация на значението на новговор в „1984“ и на надсат в „Портокал с часовников механизъм“ като пространство, в което се пресичат власт, манипулация и идентичност. Може да се направи заключението, че политическият дискурс е оръжие, което успява да пречупи субектите по психологически път, да наложи абсолютен контрол на държавата над индивида и да изолира индивида от заобикалящата го реалност. В съвременен контекст въпросът дали истински свободно общество е възможно, ако езикът се контролира за политически цели, остава не само актуален, аи се превръща в обект на много възможни изследвания, които

⁷ За анализа е използвана оригиналната английска версия на романа, а не първият му американски вариант от края на 1962 г., в който въпросната двадесет и първа глава липсва и по който е направен филмът на Стенли Кубрик. Въпросната двадесет и първа глава е включена в по-късното американско издание на романа от 1986 г.

ЕЗИКЪТ КАТО ИНСТРУМЕНТ...

да продължат делото на Оруел и Бърджес и да предупредят обществото за заплахата, която грози свободната личност от всесилната държава.

Библиография

- Bardzhes 2022*: Bardzhes, A. Portokal s chasovnikov mehanizam. Prevod Mariana Melnishka. Sofiya: Siela, 2022. [Бърджес 2022: Бърджес, А. Портокал с часовников механизъм. Превод Мариана Мелнишка. София: Сиела, 2022.]
- Burgess 1962*: Burgess, A. A Clockwork Orange. London: Heinemann, 1962.
- Burgess 1986*: Burgess, A. A Clockwork Orange. London: Ballantine Books, 1986.
- Courtine and Willet 1986*: Courtine, J-J. and L. Willet. A Brave New Language: Orwell's Invention of "Newspeak" in 1984. – SubStance, 2(15)/1986, 69–74.
- Dichev 1989*: Dichev, I. „1984“ през 1989. – В: Оруел, Дж. 1984. София: Профиздат, 1989, 2–18. [Дичев 1989: Дичев, И. „1984“ през 1989. – В: Оруел, Дж. 1984. София: Профиздат, 1989, 2–18.]
- Foucault 1969*: Foucault, M. L'archéologie du savoir. Paris: Gallimard, 1969.
- Foucault 1971*: Foucault, M. L'Ordre du discours. Paris: Gallimard, 1971.
- Foucault 1975*: Foucault, M. Surveiller et punir. Paris: Gallimard, 1975.
- Foucault 1976*: Foucault, M. Histoire de la Sexualité. I. La volonté de savoir. Paris: Gallimard, 1976.
- Foucault 2012a*: Foucault, M. Cours du 14 Janvier 1976. – In: «Il faut défendre la société.» Cours au Collège de France, 2012, 20–31. [date of entering 26.03.2026] https://monoskop.org/images/9/99/Foucault_Michel_II_faut_defendre_la_societe.pdf.
- Foucault 2012b*: Foucault, M. Cours du 28 Janvier 1976. – In: «Il faut défendre la société.» Cours au Collège de France, 2012, 46–58. [date of entering 26.03.2026] https://monoskop.org/images/9/99/Foucault_Michel_II_faut_defendre_la_societe.pdf.
- Foucault 2012c*: Foucault, M. Cours du 17 Mars 1976. – In: «Il faut défendre la société.» Cours au Collège de France, 2012, 158–174. [date of entering 26.03.2026] https://monoskop.org/images/9/99/Foucault_Michel_II_faut_defendre_la_societe.pdf.
- Freud 1927*: Freud, S. The Ego and the Id. Translated by Joan Riviere. London: The Hogarth Press, 1927.
- Freud 1933*: Freud, S. The dissection of the psychical personality. – In: The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Volume XXII (1932-1936): New Introductory Lectures on Psycho-Analysis and Other Works, 57–79. Translated by James Straghey. London: The Hogarth Press, 1964.
- Freud 1966*: Freud, A. The Ego and the mechanism of defence. Translated by Cecil Baines. London: The Hogarth Press, 1966.

- Jung 1959a*: Jung, C. G. AION: Researches on the phenomenology of the self. Second edition. Translated by R.F.C. Hull. New York: Princeton, 1959.
- Jung 1959b*: Jung, C.G. The Archetypes and the collective unconscious. Translated by R.F.C. Hull. London: Routledge & Kegan Paul, 1959.
- Humboldt 1999*: Humboldt, W. von. On Language: On the Diversity of Human Language Construction and its Influence on the Mental Development of the Human Species. Translated by Peter Heath. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Klemperer 2013*: Klemperer, V. The Language of the Third Reich: A Philologist's Notebook. Translated by Martin Brady. London: Bloomsbury Academic, 2013.
- Meteva-Rousseva 2019*: Meteva-Rousseva, E. La composante russe du Nadsat et ses métamorphoses en français, en russe et en bulgare. – *Meta* 2(64)/ 2019, 359–392.
- Nietzsche 1979*: Nietzsche, F. On Truth and Lies in a Nonmoral Sense. – In: Philosophy and Truth. Selections of Nietzsche's Notebooks of the early 1870s. Translated by Daniel Breazeale. New Jersey: Humanities Press, 1979.
- Oruel 1989*: Oruel, Dzh. 1984. Prevod Lidiya Bozhilova. Sofiya: Profizdat, 1989. [Оруел 1989: Оруел, Дж. 1984. Превод Лидия Божилова. София: Профиздат, 1989.]
- Orwell 1946*: Orwell, G. Politics and the English language. – *Horizon*, April 1946, 252–265.
- Orwell 2023*: Orwell, G. 1984. New York: Signet Classics, 2023.
- Rabinovitz 1979*: Rabinovitz, R. Ethical values in Anthony Burgess's "Clockwork orange". – *Studies in the Novel*, 1(11), Spring 1979, 43–50.
- [*s.a. 1962*]: [s. a.]. New Fiction. – *The Times*, 17 May 1962, 16.
- Sans de Andres and Burkett 2021*: Sans de Andres, L., and S. R. Burkett. Constructed Languages and British Dystopias: Exploring the Role of Nadsat and Newspeak in *A Clockwork Orange* and *1984*. Trabajo de Fin de Grado. Universidad de Salamanca, 2021. – [date of entering 26.03.2026]. <https://files01.core.ac.uk/download/555193918.pdf>.
- Sapir 1929*: Sapir, E. The status of linguistics as a science. – *Language*, Vol. 5, No. 4/1929, 207–214.
- Sumner 2012*: Sumner, Ch. Humanist Drama in *A Clockwork Orange*. – *The Yearbook of English Studies*, Vol. 42, Literature of the 1950s and 1960s/2012, 49–63.
- Tzouliadis 2008*: Tzouliadis, T. The Forsaken: An American Tragedy in Stalin's Russia. New York: Penguin Press, 2008.
- Whorf 1944*: Whorf, B. L. The Relation of Habitual Thought and Behavior to Language. – *A Review of General Semantics*, Vol. 1, No. 4/Summer 1944, 197–215.